संस्कृतग्रन्थेषु विधि व्यवस्थायां उपलब्धाः

डॉक्टर ऑफ फिलॉसफी (संस्कृत)

उपाधि हेतु

प्रस्तुत शोध–प्रबन्ध की रूपरेखा

पर्यवेक्षक एवं शोध निर्देशिकाः
डॉ॰ रेणु सिंह
एसोसिएट प्रोफेसर
वाई॰बी॰एन॰ विश्वविद्यालय,
नमकुम रांची, झारखण्ड

शोधार्थी
नीलम तिवारी

संस्कृत–विभाग
वाई॰बी॰एन॰ विश्वविद्यालय
नमकुम रांची (झारखण्ड)
2019

संस्कृतग्रन्थेषु विधि व्यवस्थायां उपलब्धाः

विश्वे सर्वाणि ज्ञातानि विधि व्यवस्थानि तेषां सर्वेषाम् मूलम् तेषाम् अतीतः विद्यमान अस्ति। भारतस्य आधुनिक विधि व्यवस्था आङ्ग्लन्याय व्यवस्थायाः आधारेण अस्ति। परन्तु अस्य अर्थः न भवति यत् अस्माकं अतीतः अस्मिन् क्षेत्रे शून्यः आसीत् अस्माकं प्राचीन न्यायव्यवस्थायाः मूलभूतः स्त्रोतः केवलं संस्कृतग्रन्थाः धारितः अस्ति। यत् ऋग्वेदात् आरभ्यः धर्मसूत्रेषु धर्मशास्त्रेषु, तेषु लिखितेषु सुप्रसिद्ध–भाष्येषु च उपलभ्यते।

रामायणम्, महाभारतम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मृच्छकटिकम् इत्यादयः साहित्यग्रन्थाः अपि अस्माकं प्राचीन भारतीयकानूनव्यवस्थायाः विषये अस्मान् मनोरंजयन्ति मार्गदर्शनम् च कुर्वन्ति। किन्तु विधिव्यवस्थाक्षेत्रे यत् महत्त्वम् प्रामाणिकतया दत्तं तत् स्मृति ग्रन्थेभ्य दत्तम्। ऐतेषु संस्कृतग्रन्थेषु महत्युक्तेषु साहित्यिकम् ऐतिहासिकम् च महत्त्वम् न लभ्यते।

व्यक्तिस्य व्यक्तिगतजीवनं शाश्वतं कर्तुम् ऋग्वेदे बहवः नियमाः उपनियमाः च निर्मिताः आसन्। व्यक्तिस्य सम्बन्धः ईश्वरेण सह सम्बद्धः आसीत् तथा च तस्य व्यक्तिगतजीवनस्य पवित्रता, शाश्वतता च ईश्वरं प्राप्तुम् विविधसंस्कारैः सहसम्बद्धाः आसीत्।

येन सः जगतः सृष्टिकर्त्ता ईश्वरेण सह सामञ्जस्यं स्थापयति। यज्ञस्याग्नौ च सः स्वजीवनस्य उत्तमवस्तूनि यथा धृतम्, तण्डुलं, मधु इत्यादीनि ईश्वराय अर्पणेन सः स्वसन्देशम् ईश्वरम् प्रति प्रसारयति स्म। ऋग्वेदस्य कल्पनायाम् ऋतद्वारेण व्यक्तिः

स्वाभाविकं जीवनस्य नियमनस्य प्रयासः कृतः। सः अधिकतमप्रकृतौ जीवनं जीवितुम् निर्दिष्टः अभवत्। एतेषां सम्बन्द्धाः केचन नियमाः उपनियमा च धर्मसूत्रेषु दृश्यन्ते।

स्मृतिनां युगे धर्मशास्त्राणां मन्यते युगे इति तथा च मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, नारदस्मृतिवत् महत्त्वपूर्णम्विधि संहितानाम् माध्यमेन मनुष्यस्य व्यक्तिगतः सामाजिकः जीवनस्य पूर्णतयाः नियमितम् आसीत्। स्मृतिनाम् नीतिशास्त्रम् व्यवहारः प्रायश्चितः च इति नामाङ्कितानां त्रीणि खण्डानाम् व्यवहारपक्षः पूर्णतया विधिसम्बन्द्धः आसीत्। यद्यपि प्राचीन भारतीय धर्मस्य अवधारणायाम् आचरणम् व्यवहारः प्रायश्चितम् च सर्वे संलग्नाः आसन्। यो मनुष्यस्य सम्पूर्णम् भौतिकजीवनस्य नियमयितुम् कर्तुम् प्रयतितवान्। परन्तु तस्य व्यवहारपक्षः केवलं शुद्धम् रूपे विधिपक्षः आसीत्। यस्मै अद्यः वयम् विधिशब्दस्य अथवा आङ्ग्लभाषायाः विधिः शब्दस्य पदनाम् कानून प्रदातुम् शक्नुमः। पूर्वम् प्रिवीयपरामर्शः अर्थान्वयनः हिन्दुनियमेषु स्मृतिनाम् अस्य व्यवहारपक्षस्य आश्रयं गृहीत्वा तद्नुसारम् तस्य व्याख्यां प्रस्तुतवान् आसीत्।

अस्य प्राचीनतम् संस्कृतग्रन्थस्य व्यापकं सन्दर्भम् कृत्वा वयम् ज्ञास्यामः। यत् अस्माकम् वर्तमानकालस्य विधि संकल्पनाया प्राचीनकाले धर्मस्य अवधारणायाः अभिन्नः भागः आसीत्। एतद्तिरिक्तं एतेषु संस्कृतग्रन्थेषु स्वीयविधिः, दाण्डिकम् विधिः, व्यवहारविधिः, प्रमाणम्विधिः, प्रक्रियाविधि, च इति अपि व्यापकं दर्शनम् प्राप्नुमः। अतः अस्य शोधप्रबन्धस्य माध्यमेन एतत् ज्ञातुम प्रयासः भविष्यति। प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेषु एतेषाम् भिन्नक्षेत्राणाम् स्थितिः किम् आसीत् इति ज्ञातुम् प्रयत्नः क्रियते। तथा च ऐतेषु विधिस्य विभिन्न क्षेत्राणि कथं परिवर्तन्ते स्म? आधुनिक दृष्ट्या च ते कथमर्त्पयन्तम्

प्रासंगिकाः सन्ति? तदर्थम् शोधकार्यस्य विस्तृतरूपरेखा निर्मितवती अस्ति या निम्नलिखित रूपेण अस्ति।

संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः रिक्तस्य धर्मस्य च अवधारणायाः

(अ) धर्मस्य स्वरुपम्

(ब) विभिन्नेषु संस्कृतग्रन्थेषु सः उल्लिखित अस्ति।

(स) महत्त्वं वर्णनं च ऋग्वेदः, उपनिषद्ः, संस्कृतमहाकाव्यनाटकम्, नाटकम्, नाटिकाया, मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिदि अन्यस्मृतिषु, बौद्धग्रन्थः, जैनग्रन्थः इत्यादि उपलभ्यमान धर्म विधिस्य स्वरूपम्।

1. कार्यस्य रूपरेखा

(क) विषयः प्रवेशम् ऐतिहासिकं दूतदृष्टिया।

(ख) संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः ऋतस्य धर्मस्य च अवधारणाया।

(ग) संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः स्वीयं विधिः

(घ) संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः दाण्डिकं विधिः

(ङ) संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः व्यवहारं विधिः

(च) संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः प्रमाणम् प्रक्रियाविधिश्च

(छ) उपसंहारः (वर्तमानकाले प्राचीनग्रन्थेषु उपलब्धस्य पद्धतेः दृष्टिकोणः प्रासंगिकताया च)

अस्मिन् दिशि कृतं प्रारम्भिकम् कार्यम्–

संस्कृतग्रन्थेषु उपलभ्यते विधि–व्यवस्थाया इत्यादिविषये कृतं कार्यम् नगण्यम् अस्ति। महामहोपाध्यायः पी०वी० काणे, डॉ० अल्टेकरः इत्यादयः विद्वांसः विधिसाहित्यस्य एवम् भारतीयप्राचीनक्षेत्रे, इतिहासक्षेत्रे स्वस्य शोधकार्यस्य अग्रे कृत्वा प्राचीनभारतीयइतिहासस्य सन्दर्भे दर्शनशास्त्रस्य, अर्थशास्त्रस्य, राजनीतिशास्त्रस्य च क्षेत्रे विशेष योगदानं कृतवान अस्ति। परन्तु प्राचीन भारतीयन्यायत्यवस्थायाः क्षेत्रे तेन विशिष्टं कार्यम् कृतम्। अतः एतत् प्रस्तावितं शोधकार्यस्य विधिव्यवस्थायाः विशेषः सन्दर्भे निम्नलिखितप्रकरणानाम् (अध्यायः) अन्तर्गतम् कार्यम् कर्तुम् प्रस्तावितं अस्ति।

संस्कृतग्रन्थेषु विधि व्यवस्थायां उपलब्धाः

प्रथम अध्यायः	विषयः प्रवेशः ऐतिहासिकः परिदृष्टिः
द्वितीय अध्यायः	संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः ऋतस्य धर्मस्य च अवधारणायां
तृतीय अध्यायः	संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः स्वीय विधिः
चतुर्थ अध्यायः	संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः दाण्डिकः विधिः
पंचम अध्यायः	संस्कृतग्रन्थेषु उपलब्धाः व्यवहारस्य विधिः (अभ्यासाः)
	उपसंहाराः
	सन्दर्भः सूचीः

सन्दर्भः सूचीः

1. अग्नि पुराण – आनन्द आश्रम
2. अष्टादशस्मृति – अनु० भारतबन्ध (अलीगढ़)
3. अथर्ववेद संहिता – सुबोध भाज्य, श्री वाद दामोदर, साटवलेकर
4. बीस स्मृतियाँ – श्रीराम शर्मा, बरेली
5. वृहदारण्यक उपनिषद् – मुम्बई, 1932
6. बृहस्पति स्मृति – रंगा स्वामी आयगर बड़ौदा
7. विष्णु पुराण – गोरखपुर
8. वैदिक कोष – डॉ० सूर्यकान्त, वाराणसी
9. वेदों में भारतीय संस्कृति – आद्यादन्त ठाकुर
10. वैदिक साहित्य और संस्कृति – बलदेव उपाध्याय
11. शतपथ ब्राह्मण – शोमण भाष्य, कलकत्ता
12. शंकराचार्य भाष्य – कामन्दकीय नितिसार
13. शुक्र नीतिसार – बी०के० सरकार, इलाहाबाद
14. सामदेव संहिता – औंध (सम्वत् 1966)
15. स्मृति–चन्द्रिका – देवनभट्ट विरचित जगरनाथ रघुनाथ, मुम्बई
16. स्मृति प्रकाश – निहालचन्द्र राय
17. स्मृति सन्दर्भ – मनसुख राय, कलकत्ता
18. स्मृतियों में राजनीति और अर्थशास्त्र – डॉ० प्रतिभा आर्य
19. ऋग्वेद संहिता – हिन्दी भाष्य, स्वामी दयानन्द

20. श्रीमद्भगवतगीता – टीकाकार जयदयाल गोयन्दका, गोरखपुर

21. ऐतरेय अरण्यक – सम्पादक, कीथ, ऑक्सफोर्ड

22. ऐतरेय ब्राह्मण – सायण भाष्य, आनन्द आश्रम, पूना

23. गौतम धर्मसूत्र – सम्पादक श्रीनिवास आचार्य, मैसूर

24. छान्दोग्योपनिषद् – मुम्बई, 1932

25. तैत्तिरीय संहिता – पार्डी, 1957

26. पराशर स्मृति – अनुवादक श्री वासुदेव, वाराणसी

27. पातञ्जलि महाभाष्य – निर्णय सागर, मुम्बई

28. भृगु स्मृति – श्री कृष्णानन्द ब्रह्मचारी, वाराणसी

29. मनुस्मृति – मेघा तिथि भाष्य, मनसुख राय, कलकत्ता

    (क) मनुस्मृति – स्वामी दर्शनानन्द, मुरादाबाद

    (ख) मनुस्मृति – हरिगोविन्द शास्त्री, बनारस

    (ग) मनुस्मृति – पं० गणेशदत्त पाठक, वाराणसी

    (घ) मनुस्मृति – पं० रामेश्वर भट्टा, दिल्ली

    (ङ) मनुस्मृति – डॉ० चमनलाल गौतम, बरेली

30. महाभारत परिचय – जानकीनाथ शर्मा, गोरखपुर

31. महाभारत शान्ति पर्व – महाकवि कालिदास

32. यजुर्वेद संहिता भाष्य – स्वामी दयानन्द, अजमेर

33. याज्ञवल्क्य स्मृति – दुर्गा प्रसाद, लखनऊ

34. याज्ञवल्क्य स्मृति – डॉ० उमेश चन्द्र पाण्डेय, वाराणसी

35. रघुवंशम् – कालिदास

36. रामायण (वाल्मीकि) – सम्पादक, आर० नारायण स्वामी, मद्रास

37. रामायण में राज्य व्यवस्था – डॉ० श्यामलाल पाण्डेय

38. मनुस्मृति में राजतंत्र – डॉ० कौशल किशोर मिश्र

39. महाभारतकालीन राज्य व्यवस्था – डॉ० रघुवीर शास्त्री

40. प्राचीन भारत का राजनैतिक तथा सांस्कृतिक इतिहास – डॉ० विमल चन्द्र पाण्डेय

41. प्राचीन भारत का राजनैतिक तथा सांस्कृतिक इतिहास – रतिभान सिंह नाहर

42. प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास – डॉ० जयशंकर मिश्र

43. प्राचीन भारत की सांस्कृतिक – डॉ० रामजी उपाध्याय

44. प्राचीन भारत शासन पद्धति – अनन्त सदाशिव अल्लेकर

45. प्राचीन भारतीय विधि व्यवस्था – डॉ० मुरलीधर चतुर्वेदी

46. प्राचीन भारत की शासन संस्थायें तथा राजनैतिक विचार – सत्यकेतु विद्यालंकार

47. हिन्दू राजतंत्र – काशी प्रसाद जायसवाल

48. हिन्दू संस्कार – राजबली पाण्डेय

49. हिन्दू सभ्यता – डॉ० राधा कुमुद मुकर्जी

50. संस्कृत साहित्य का इतिहास – वाचस्पति गैरोला

51. संस्कृत साहित्य का इतिहास – डॉ० बलदेव उपाध्याय

52. Ancient India – R.C. Mazoomdar

53. Ancient India as described is Classical Liteature – J.W. MC Crindle
54. A History of Hindu Political Theorey – U.N. Ghoshal
55. A History of Indian Public Life – U.N. Ghoshal
56. Theory of Justice – Jhon Rowls
57. An Indealist View of Life – Dr. S. Radha Krishnan
58. Atharvaveda – M. Bloom Field
59. Budhist Record – Beal
60. Civilization of Ancient India – Levis Renow
61. Custom and Customary Law – S. Roy
62. Dharm Sutra : A Study – Dr. I.C. Benarji
63. Ethics of India – E.W. Hopkins
64. Evolution of Ancient India – N.C. Sen Gupta
65. Epochs in Hindu Legal History – U.C. Sarkar
66. Hindu Polity – K.P. Jaishawal
67. History of Ancient Sanskrit Literature – Maxmullar
68. Hindu Society an Interpretation – Dr. Erawali Karway
69. Hindus Law in its source – G.N. Jha
70. Hindu Jurisprudence – K.R. Sastree
71. Injdia as known to Panani – B.S. Agarwala
72. India in the Vedic Age – P.L. Bhargava

73. India of Vedic Kalpsutara – Ram Gopal

74. India's Past – A.S. Macdonall

75. Indian Pholosophy – Dr. S. Radha Krishnan

76. Life and Society in the Vedic Age – Dr. Prity Mitra

77. Religion and Philosophy of Vedas and Upnishads – A.B. Keeth

78. Secret Books of the East – Dr. Jelly

79. Secret Book of the East – A. Maxmullar

80. The Foundation of Indian Culture – Maharshi Arvind